

Стиліян СТОЯНОВ

ОБРАЗ-ЕМБЛЕМА В БОЛГАРСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ

Виникнення образу-емблеми і відповідний йому в рецептивному плані емблематичний тип мислення пов'язані з добою західноєвропейського бароко. У книзі “*Emblematicum liber*” (1531) вперше дане теоретичне обґрунтування емблем і закладені підвалини довгої і тривалої традиції, де синтез картини і тексту виконує важливі соціальні і соціалізуючі функції. У принципі емблематичний образ дефініюється у зіставленні з символом, алегорією та ілюстрацією, і це веде до різного його теоретичного трактування. В даному випадку образ-емблема розглядається в максимально широкому плані – як синтез алегоричного тексту ілюстрації, а також як окремий літературний текст, в якому образотворча основа є особливо виразною. Доцільно також дефініювати образ-емблему і як поетичну формулу, яка відома авторові та доступна читачеві і яка переходить з тексту в текст. Характеристики образу-емблеми в креативному і рецептивному планах – наочність, доступність, відверта дидактичність – роблять його винятково цікавою категорією, яка дає змогу досліджувати соціалізуючі функції літературного тексту.

У слов'янських літературах соціогенна роль літературного тексту є особливо важливою. Це пояснюється тим, що всі, за винятком Росії, слов'янські народи на певний час втрачали свою державність. Зокрема, у Болгарії період бездержавності тривав протягом п'яти століть – з 1396 по 1878 р. В умовах відсутності державних інститутів спочатку фольклор, а пізніше й література стали підґрунтям, на якому зростала національна самосвідомість. З цього приводу Панайот Карагльозов писав: “Специфічний суспільно-історичний та культурний розвиток слов'ян зумовив те, що їхня словесність відіграла основну роль у формуванні й функціонуванні не лише естетичної, а й суспільної свідомості як одного цілого. Протягом століть фольклор і література одне за одним замінювали ряд відсутніх культурних, суспільних і політичних інститутів, та оберігали слов'янські народи від фізичної і духовної асиміляції”¹. Цим пояснюється й очевидний утилітаризм нових, несередньовічних слов'янських літератур. Створені в час, коли державні інститути були відсутні або руйнувались, вони не могли відмовитись від ролі вихователя та просвітника свого власного народу. Вежа зі слонові кості як символ чистого мистецтва, а також поет, піднятий над проблемами і над натовпом, з'являються в слов'янських літературах тоді, коли виникли й зміцніли слов'янські держави.

А інакше не тільки для української, а й для болгарської літератури є характерним те, що Дмитро Чижевський називає “неповною нацією” і відповідною “неповною літературою”. “Так український народ робився помалу типовою “неповною нацією”

¹ Панайот Карагльозов. Годишник на Сафийския университет, Философски факултет. ФСФ. Т.84, 1992. С.157–158.

народом без культурно важливих за тих часів суспільних класів – вищого духовенства та вищого дворянства. Таким чином випадали не лише – почасти – творчі групи, які в XVIII сторіччі найбільше могли спричинитися до розвитку літератури, бо від них виходило “соціальне замовлення” літературних творів, тобто вони були головними їх споживачами. “Неповній нації” відповідає здебільшого “неповна література”².

Якщо так можна сказати про українську літературу, то болгарської це стосується ще більшою мірою, адже в Болгарії ще у XV ст. зникли й аристократія, й вище духовенство, а культурні центри були знищені. В такому контексті добре помітна винятково важлива соціалізуюча роль образів-емблем. Можна зробити цікаве зіставлення між виникненням їх і специфікою функціонування в болгарській та в українській літературах.

Наперекір суперечливому і не завжди сприятливому історичному розвитку Україна ніколи не переривала культурних зв’язків з Європою. В розвитку української літератури чітко простежується її еволюція і різноманітні жанрові прояви образу-емблеми. Якщо взяти до уваги (це зазначає Михайло Возняк у своїй “Історії української літератури”), що образ-емблема як дидактичний засіб походить від ікони (статуї), то українська література зберегла в своєму розвитку всі літературні жанри, в яких образ-емблема зазвичай існує у містерії, протестантській драмі, шкільній драмі, українському вертепі, а також у так званих гербових віршах і, звичайно, в емблематичних віршах.

Українська література створила та зберегла й порівняно цілісну теорію емблематики. Для підтвердження цього Д.Чижевський посилався на твори Григорія Сковороди, в яких знаходимо такі роздуми: “Старі мудреці мали свою мову, вони змальовували свої думки образами, ніби словами. Ці образи були фігурами небесних та земних створінь. Наприклад, сонце означало правду, кільце... вічність, голуб... – соромливість, бусел – побожність...”³.

У болгарській літературі після завоювання Болгарії турками спадкоємність була порушена. Крім того, впродовж майже п’яти століть країна була відірвана від європейського літературного і культурного розвитку. Тому літературні течії і напрями, які порівняно добре окреслені в українській літературі – бароко, класицизм, сентименталізм, в болгарській літературі або не з’явилися, або існували у дуже специфічному вигляді. В Болгарії порядок прояву образів-емблем, що так добре окреслений в літературному розвитку України, представлений у дуже редукованому вигляді. Образи-емблеми у вузькому значенні поняття, без сумніву, найкраще окреслені у “Стематографії” Христофора Жефаровича, яка вийшла у 1741 році. У ній надруковано зображення болгарських та сербських царів і святих, а також 56 слов’янських і неслов’янських гербів, які супроводжуються чотиривіршами. Це є перший і єдиний вияв так званих гербових віршів у болгарській літературі. Прагматична мета книги Жефаровича очевидна: виразити дуже популярні у XVII–XVIII ст. на Балканському півострові іллірійські ідеї, суть яких спрямована на відновлення затуманеної національної свідомості південних слов’ян, утворення нової слов’янської єдності та однієї мови (іллірійської) і, звичайно, в майбутньому побудова нової і великої слов’янської держави. В “Стематографії” вперше надруковано бол-

² Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль, 1994. С.313.

³ Там само. С.257.

гарський герб (лев), який після того багато разів передруковувався в епоху болгарського Відродження. Герб супроводжується таким чотиривіршем:

Светлий Лев в чарном полю себе изправляет.
Грешит черна за светла, иже поставляет.
Имя мое собственно ест от Болги реки
на ловитву изкусни zde узриш человеки.

Чотиривірш, присвячений Туреччині, звучить так:

Меч сугуб держит турса свирепа рукою,
казн од бога посланну видим от обою
Едним блага восточна себе просвояет
другим покой западний нагло радоряет.

Симпатії й антипатії Жеферовича очевидні: турки привласнюють блага і руйнують квітучі землі слов'ян; болгари вправні в полюванні і, без сумніву, хоробрі, як леви. На жаль, "Стематографія" Жефаровича – єдиний чистий вияв образів-емблем у болгарській та сербській літературах. У книзі очевидно є етноцентрична модель, яка спостерігається при функціонуванні образів-емблем у слов'янському світі. Образи-емблеми повинні були створити і возвеличити знищену народну й національну свідомість; інакше кажучи, вони мали переконати свого рецепієнта в тому, що він, без сумніву, має слов'янську історію і все необхідне для створення своєї держави, якщо на перешкоді свідомо й цілеспрямовано не стануть злі чужинці. Таким чином, функціонування образів-емблем в епоху втраченої для слов'янських народів державності, в принципі, зв'язане з протиставленням "своє – чуже", яке обов'язково має етноцентричні виміри: своє – це добре, чуже – погане, болгарин – хоробрий та вправний, турок – нахабний та жорстокий.

Ця етноцентрична модель значно краще простежується у театральних діалогах, що появились в середині XIX ст., і в перших болгарських драмах, які виникли на їх основі. Тільки замість чужинця в них з'являється підступний і підлий грек або болгарин, що відрікся свого роду.

Нормальним є існування етноцентричного рефлексу в такій доволі популярній реалізації образів-емблем, якою є український вертеп. У своїй книзі А.Кісельов обширно розглядає і коментує один характерний вертеп⁴. У ньому на сцені з'являється запорізький козак і говорить такий чотиривірш:

Да не буде лучше, да не буде краще
Як у насъ на України.
Нема жида, нема ляха,
не буде измины.

Єврей, який трохи пізніше з'являється на сцені, говорить своїй дружині:

Тепер, Сюрю, нумъ танцюваты,
А після горилку перепродаваты.

⁴ Кісельов А. Украинский вертеп. Чернигов, 1915. С.23.

Запорожець, який п'є горілку єврея, падає, єврей намагається його задусити, але запорожець тверезіє і вбиває єврея.

Етноцентричний комплекс, очевидно, неминучий і в українській, і в болгарській літературах. В той час, коли державна інституція була пригнічена (Україна) чи її взагалі не було (Болгарія), образи-емблеми в різних жанрових виявах повинні були створити й зміцнити ідею національної держави, її хоробрих і доблесних синів, які боролися з ворогами. У наведеному вертепі козак перемагає єврея і ляха. В іншому жанровому вияві образу-емблеми і в іншій історичній та соціальній ситуації походження слов'ян виводиться від сина Яфета і внука Ноя Мосхоса. Через нього виводиться й етимологія Москви. Про це розповідає болгарин Паїсій Хілендарський в написаній ним у 1762 р. "Історії слов'яно-болгарській". В ній фрази-емблеми (конкретно – це фрази реальних та містичних болгарських царів, описаних Паїсієм) будують інші виміри етноцентричної моделі: болгарі і взагалі слов'яни не просто хоробрі, сильні й перемагають не тільки недругів, а й прямих нащадків самого Ноя, тобто вони найстарші народи у світі.

На завершення варто відзначити, що докладне вивчення поетики та соціогенних функцій образів-емблем у болгарській та українській літературах є завданням складним і амбіційним, яке не може бути вирішене у рамках цього повідомлення. Буду радий, якщо ці конспективно викладені зіставлення й судження матимуть критичний резонанс. Як пише в своїй книзі "Великий код" Нортон Фрай, праця вченого-гуманітарія не відповідає на питання, навіть не ставить їх, а лише викликає відчуття, що ці питання існують.

Переклад з болгарської
Галини ВЕРЕТЕЛЬНИК,
Галини КІТ